

І. С. Пхиденко –
кандидат історичних наук, доцент кафедри нової
та новітньої історії України
Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки

Релігієзнавчий аспект світоглядної політики в школах України 70-х – першої половини 80-х років ХХ ст.

*Роботу виконано на кафедрі нової
та новітньої історії України
СНУ ім. Лесі Українки*

У статті висвітлено світоглядну політику владних структур у школах України періоду 70-х – першої половини 80-х років ХХ ст. Показано способи й методи формування світогляду учнів, розкрито роль і місце атеїстичного виховання в системі вироблення світоглядних орієнтирів учнівської молоді, аналізовано зміст і специфіку світоглядних основ, що формувалися радянською системою освіти в Україні, їх наслідки для становлення особистості з погляду узгодженості з принципами гуманізму та демократизму.

Ключові слова: світогляд, світоглядна політика, навчально-виховний процес, школа, освіта, атеїстичне виховання, релігія.

Пхиденко И. С. Религиоведческий аспект мировоззренческой политики в школах Украины 70-х – первой половины 80-х годов ХХ в. В статье раскрывается мировоззренческая политика властных структур в школах Украины 70-х – первой половины 1980-х годов ХХ в. Показываются пути и методы формирования мировоззрения учеников, высвечивается роль и место атеистического воспитания в системе выработки мировоззренческих ориентиров молодежи, анализируется содержание и специфика мировоззренческих основ, формировавшихся советской системой образования в Украине, их последствия для становления личности с точки зрения соответствия принципам гуманизма и демократии. Делается вывод, что мировоззренческая политика лишала учащихся права на свободу мировоззрения, выбора отношения к религии, не вела их к пониманию того, что религия является сложным неоднозначным явлением, частью мировой духовной культуры, а как следствие – не формировалась личность, которой было бы присуще единство научных знаний, духовных и культурных ценностей.

Ключевые слова: мировоззрение, мировоззренческая политика, школа, образование, атеистическое воспитание, релігія.

Pkhidenko I. S. Religion Aspect of the Ideological Policy at Ukrainian Schools in 1970us – Early 1980us. The article considers the governmental ideological politics at schools of Ukrainian in the period of 1970us–1980us. The author tackles the ways and methods of formation of the pupils' world outlook at that time, reveals the role of aesthetic education in the system of ideological views of the school youth. The analysis has been done on the basis of considering. His content and specific features of the ideology developed by the Soviet system of education in Ukraine, its influence on the humanistic and democratic principles.

Key words: world outlook, ideological policy, educational process, school, education, aesthetic education, religion.

Постановка наукової проблеми та її значення. Гуманізація та демократизація суспільства, утвердження пріоритету загальнолюдських цінностей загострюють інтерес до проблеми духовного світу людини, її світоглядних орієнтацій і переконань. Суспільні процеси, які відбуваються в Україні, зміни громадської думки щодо ролі та значення релігії не можуть не вплинути на ставлення учнівської молоді до неї, яке завжди формується конкретними історичними умовами. Щоб об'єктивно оцінити сучасний стан світоглядних орієнтирів молодого покоління, потрібно, на нашу думку, проаналізувати ставлення до релігії на попередніх етапах нашої історії. Актуальність дослідження світоглядної політики в школі періоду сімдесятих і до початку восьмидесятих років зумовлена тим, що дає можливість винести уроки з минулого у частині докорінного протиставлення релігії і атеїзму як одного з основних питань світоглядного виховання в школі.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Наявна історіографія осмислення цієї проблеми складалася переважно у радянський період, коли дослідження ґрунтувалися на основі тодішнього марксист-

ського методологічного підходу. У них відчувається, відповідно до тогочасних ідеологічних вимог, політичної цензури, що утруднювала пошук наукової істини, жорстка селекція матеріалу, замовчування багатьох аспектів світоглядної, релігієзнавчої проблематики. Слід відзначити колективні роботи «Методологические и теоретические проблемы формирования коммунистического мировоззрения школьников» [1], «Актуальные вопросы атеистического воспитания молодежи: Вопросы теории и практики» [2], «Утвердження науково-матеріалістичного світогляду» [3], праці І. А. Галицької [4], М. Ф. Захарова [5], А. В. Іванченка [6], Л. Г. Ништи [7], В. П. Сенчило [8] та ін.

Переоцінка місця і ролі релігії в нашому суспільстві стала спонукальною причиною появи низки досліджень із релігієзнавчої проблематики у нових суспільно-політичних вимірах та на нових методологічних засадах. Тут, насамперед, варто відзначити фундаментальне дослідження «Академічне релігієзнавство» за наук. ред. А. М. Колодного [9], праці В. Д. Бондаренка [10], В. Є. Єленського [11], А. М. Чернія [12], П. Л. Яроцького [13] та ін.

Мета і завдання статті – розкрити сутність та зміст світоглядної політики в школах України в 70-х – першій половині 80-х років ХХ ст. на основі визначення механізмів формування світогляду учнів та ролі у ньому атеїстичного виховання, що відбувалося в контексті діяльності владних структур тогочасного суспільства. Ми прагнули також виявити реальні наслідки цієї політики для становлення особистості молодшої людини, свободи її світоглядного вибору.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Вироблення та здійснення світоглядної політики в школі у 70-х – першій половині 80-х років покладалося, насамперед, на партійні органи. Вони визначали характер світоглядного спрямування навчального процесу, стежили за тим, щоб світоглядний потенціал основ наук використовувався для формування лише матеріалістичних поглядів, які визнавалися єдино науковими.

У досліджуваній період в Україні склалася певна система, спрямована на посилення необмеженого партійного контролю за роботою школи, яка передбачала розширення партійного про шарку серед вчителів, збільшення кількості шкільних парторганізацій та партійних груп, посилення їх відповідальності за стан формування світогляду в учнівської молоді.

У 70-ті – першій половині 80-х років в Україні спостерігалася тенденція зростання чисельності партійних організацій загальноосвітніх шкіл. Зокрема, якщо в 1976 р. їх нараховувалося 9333, а в 1981 р. було 9500, то в 1985 р. – 9729 [14, с. 11]. Кількість партійних організацій у школах Київської області за цей час збільшилася, наприклад, на 80, Харківської – на 32, Херсонської – на 27 [15, с. 14].

На середину 80-х років в Україні у більшості середніх і кожній 3-й восьмирічній школі діяли первинні парторганізації, в частині шкіл – партгрупи.

Внаслідок таких підходів партійний про шарок серед учителів загальноосвітніх шкіл був досить великий. У цілому по Україні він становив 25 %, а наприклад, у Ворошиловградській області та м. Києві членом КПРС був кожен третій учитель. На кінець першої половини 80-х років з'явилася тенденція зростання кількості вчителів-комуністів, що було зумовлено реформою школи 1984 року. Так, якщо на 1 січня 1981 р. їх нараховувалося 115 665 осіб, то в той же час у 1986 р. – 116 294 [16, с. 115].

Функціонування в школах партійних структур та значна кількість комуністів серед учителів давали можливість компартії суворо контролювати роботу школи, необмежено втручатися в усі сфери шкільного життя, активно проводити в ній свою світоглядну політику. Це вело до перетворення школи в ідеологічне знаряддя правлячого партійно-радянського режиму, негативно відбивалося на її освітніх функціях, змісті навчально-виховного процесу, надмірно політизуючи його, позбавляло учнів свободи світоглядного вибору.

Важлива роль у формуванні основ світогляду учнів відводилась атеїстичній роботі в школі. Атеїстичне виховання було одним із провідних способів світоглядного впливу на учня, передусім у процесі навчання, оскільки програмовий матеріал школи має для цього широкі можливості. Тому від усього колективу вчителів вимагалася цілеспрямована робота на те, щоб кожна навчальна дисципліна вносила свій вклад у процес формування основ матеріалістичного світогляду та атеїстичного виховання учнів.

Під час реалізації цього завдання багато педагогів повинні були викладати навчальний матеріал так, щоб для формування світогляду учнів використовувати не лише окремі моменти, які були у самому змісті навчального матеріалу, а намагатися створити систему атеїстичного виховання в процесі вивчення певного предмета. Така практика не завжди давала бажаний результат. Більше

того, вона нерідко негативно позначалася на якості викладання, оскільки не сприяла підвищенню його освітнього та наукового рівня, обмежувала можливість залучити додатковий навчальний матеріал для поглибленого вивчення предмета. Проте, на жаль, на це спрямовувалися і витрачалися значні зусилля багатьох учителів, переважно кращих.

Однак варто зауважити, що роботу шкіл, особливо західних областей України, часто критикували партійні органи за недостатнє світоглядне виховання молоді, зокрема атеїстичне, оскільки рівень віруючих учнів тут був вищий, ніж в школах інших регіонів. Так, соціологічні дослідження, проведені в Тернополі у 1979/1980 навчальному році в деяких школах (СШ № 2, 3), свідчили, що 27 % учнів беруть участь у релігійних святах та обрядах, що вважалось значним недоробком у їх атеїстичному, світоглядному вихованні [173 арк. 110].

Здійснення світоглядної політики в школі проводилося з урахуванням того, що світоглядні орієнтири, отримані учнями в процесі викладання основ наук, мали опиратись на їх суспільно-політичну діяльність як необхідну умову перетворень знань у переконання, вироблення активної світоглядної позиції. Тому педагогічні колективи зобов'язані були прагнути до злиття в один нерозривний процес світоглядного виховання на уроках і в позакласній роботі, розвитку її різноманітних форм.

У досліджуваній період світоглядне виховання учнів в позаурочний час здійснювалося у двох напрямках. З одного боку, через використання атеїстичного потенціалу наявних у школі різноманітних форм позакласної роботи, з іншого – через застосування форм, що мали атеїстичну спрямованість як основну свою функцію.

У результаті в школах України склалася певна система позакласної атеїстичної роботи, яка включала в себе різноманітні форми атеїстичного виховання. Найбільш поширені з них були: лекції, бесіди, політінформації, атеїстичні тематичні вечори, ранки, усні журнали, вікторини, диспути, конференції, гуртки та клуби «Юний атеїст», суспільно-політичні клуби імені Ярослава Галана, «Світло», «Прометей», зліти та олімпіади юних атеїстів тощо.

Партійне втручання в світоглядну політику змушувало загальноосвітні школи України орієнтувати і спрямовувати педагогічні колективи, вчителів на активне впровадження вищезазначених форм позакласної атеїстичної роботи, що в результаті звужувало світоглядний потенціал виховної роботи, відволікало зусилля вчителів та учнів від організації заходів, спрямованих на різностороннє цілісне пізнання дійсності.

В Україні на 1982 р. нараховувалося близько 8 тис. гуртків та клубів юних атеїстів [18, арк. 6]. Вони часто виконували роль центрів світоглядного виховання. На їх базі розгорталися різні форми позакласної атеїстичної роботи.

Особливо значне поширення гуртки та клуби юних атеїстів отримали на заході України. Так, у 1984 р. в Рівненській області їх нараховувалося більше як 300, Івано-Франківській – 239, Чернівецькій – 421, Волинській – 412 [19, с. 8]. Тут же в західних областях у процесі намагання удосконалити атеїстичне виховання учнів засобами гуртково-клубної роботи з середини 70-х років почали створюватись суспільно-політичні клуби старшокласників атеїстичного спрямування «Світло», «Прометей», імені Ярослава Галана. Вони мали використовуватися як форма позакласної роботи, яка поєднувала б атеїстичне, патріотичне та інтернаціональне виховання радянського змісту. Ця особливість мала зробити їх досить ефективними, поєднавши атеїстичне виховання з іншими напрямками виховної роботи в школі, що створювало ілюзію надання атеїстичному вихованні різнобічного розвивального характеру.

Велике значення у формуванні світоглядних орієнтирів учнів загальноосвітніх шкіл надавалося зміцненню та розвитку матеріальної бази атеїстичного виховання. Це відбувалося в основному під тиском парторганів, оскільки вчителі здебільшого були байдужі до цього, як і до інших форм організаційно-ідеологічної роботи часів застою.

Тому в постановках багатьох обкомів, міськкомів та райкомів партії наголошувалося, що первинні парторганізації, педагогічні колективи повинні розширити мережу музеїв, залів та кімнат атеїзму, використовувати їх виховні можливості для пропаганди лише науково-матеріалістичних ідей серед учнів. Так, це питання ставив Волинський обком партії в серпні 1983 р., відзначивши потребу покращити матеріальне забезпечення атеїстичного виховання в навчальних закладах області [20, арк. 19]. Бюро Охтирського райкому Сумської області зобов'язало в грудні 1983 р. міський відділ народної

освіти разом із базовими підприємствами шкіл протягом 1983–1985 рр. оновити кімнати та куточки атеїста, придбати необхідну кількість літератури, технічних засобів, наочності, кінофільмів і т. д. [21, арк. 15]. Створення шкільного музею атеїзму стало результатом розгляду ідейно-виховної роботи Радехівської середньої школи на бюро Радехівського райкому Львівської області в жовтні 1983 р. [22, арк. 152]. Значний вплив на стан справ атеїстичних музеїв, залів та кімнат у Червоноармійській СШ № 2, Рудня-Почаївській, Телучіївській, Ситниківській середніх школах Червоноармійського району, Острожській Млинівського району, Бистрицькій Березнівського району, СШ № 6 м. Рівного мали постанови бюро Рівненського обкому «Про роботу партійних організацій Червоноармійського району по підвищенню ефективності атеїстичного виховання населення» в березні 1978 р. та «Про організацію виконання постанови ЦК КПРС від 22 вересня 1981 р., «Про посилення атеїстичного виховання» в листопаді 1981 р., які поставили вимогу привести у належний стан матеріальну базу атеїстичного виховання [23, арк. 4].

Звичайно, виконуючи партійні рішення та настанови, значна частина загальноосвітніх шкіл України змушена була працювати в напрямі зміцнення матеріальної бази атеїстичного виховання учнів. У досліджуваний період ця база набула деякого розвитку за кількісними показниками, хоча це стосувалося переважно західних областей. Лише у Волинській області, наприклад, було створено п'ять шкільних музеїв атеїзму, близько 80 атеїстичних кімнат та залів, більше 450 куточків атеїзму [24, арк. 18].

Проте, незважаючи на величезний арсенал різноманітних форм і методів, позакласна атеїстична робота мало впливала на вироблення світоглядних поглядів учнів.

Важливою особливістю досліджуваного періоду було намагання радянської влади в процесі виховання учнів об'єднати зусилля таких суспільних інститутів, як школа, сім'я та громадськість для координації та взаємодії їх діяльності, щоб більш ефективно формувати у молоді комуністичний світогляд. У 1970-х – першій половині 1980-х років, в умовах безроздільного панування догматичного марксизму, ця проблема розглядалася однобоко і знаходила своє вирішення в основному як взаємодія школи, сім'ї та громадськості в атеїстичному вихованні учнів, що призводило до зниження ролі названих суспільних інститутів у формуванні потрібних світоглядних засад, перетворення їх на засоби цілеспрямованого ідеологічного впливу правлячої партії на підростаюче покоління. З цією метою при обкомах, міськкомах та райкомах партії створювалися координаційні ради з атеїстичної роботи. Наприклад, тільки у Донецькій області діяло більше 80 таких рад.

Координаційні ради з атеїзму існували переважно формально, це було зумовлено передусім тим, що вони були одними з багатьох допоміжних органів партійного апарату. До них не проявлялася належна увага з боку парткомітетів, оскільки це були організації, які не входили безпосередньо в партійну структуру і мали громадський характер. Ставлення до рад віддзеркалювало певну зневагу до громадських органів та громадськості загалом в умовах тоталітарного суспільства.

Однак, незважаючи на вказані недоліки, формування координаційних рад із атеїстичної роботи створювало можливості для більш цілеспрямованого впливу різних суспільних інститутів на світоглядну політику в школі. Варто зауважити також, що в деяких місцях спостерігалася досить значна увага рад до атеїстичного виховання учнів. Наприклад, це питання регулярно розглядалося на засіданнях координаційної ради з атеїстичного виховання при Богуславському райкомі Київської області. Час від часу тут практикували окреме заслуховування конкретних шкіл [25, арк. 2]. Подібне спостерігалось в роботі координаційної ради при Тростянецькому райкомі Сумської області [26, с. 10].

На початку 1980-х років з'являються нові, досить нетрадиційні форми роботи з молоддю за місцем проживання, які однак не вирішували проблем її світоглядного виховання через їх старий зміст. Зокрема в Рівненській області, наприклад, почали створювати культурно-спортивні комплекси. Вони мали дати можливість об'єднати зусилля культурно-освітніх і спортивних закладів, більш ефективно використовувати їх матеріальну базу, ліквідувати міжвідомчі бар'єри у вирішенні виховних завдань. Перший культурно-спортивний комплекс був створений у селищі Березне. Він координував діяльність 38 організацій і закладів культури, спорту, освіти, охорони здоров'я, добровільних товариств. Керівництво здійснювала громадська координаційна рада. Поточні питання вирішували секції: ідейно-політичного, трудового, атеїстичного виховання і організації дозвілля населення, роботи з дітьми, спортивно-масової роботи. У межах комплексу роботу серед населення мав здійснювати районний будинок культури, бібліотека, музична школа, музеї – історико-красознавчий, релігій та атеїзму, природи, будинок науково-технічної інформації, кінотеатр, парк культури і відпочинку.

На кінець досліджуваного періоду культурно-спортивні комплекси у Рівненській області існували в усіх районних центрах і у багатьох селах [27, с. 33].

В Україні на цей час було вже 479 районних, 2715 міських та сільських комплексів. Крім Рівненської, найбільша активність їх спостерігалась у Донецькій, Житомирській, Тернопільській областях [28, с. 233].

У механізмі впровадження світоглядної політики серед учнівської молоді значне місце відводилося позашкільним закладам. Система позашкільних закладів мала сприяти підвищенню розумових здібностей дітей, розширенню їхнього наукового кругозору, ознайомленню з досягненнями науки і техніки, розвитку і прагненню до дослідництва, творчості, свідомому розумінню природи та суспільного життя. Адже специфічні риси позашкільних закладів вигідно відрізняли їх від школи: опора на інтереси учнів, робота протягом всього року, гнучкість програм занять гуртків, що дає можливість змінювати їх у процесі роботи з урахуванням творчих можливостей дітей, нежорстка регламентація часу, різноманітність форм масової, групової та індивідуальної роботи і, що дуже важливо, принцип добровільності.

Згідно з офіційними даними у 1985 р. в Україні діяло понад 1900 позашкільних закладів: 812 палаців і будинків піонерів, 307 станцій юних техніків, 220 станцій юних натуралістів, 28 станцій юних туристів, 11 дитячих парків, 20 дитячих флотилій, 4 дитячі стадіони, 510 спортивних шкіл. У них займалося більше 1400 тис. осіб; діяло понад 65 тис. гуртків та 125 наукових товариств, 23 056 технічних гуртків, 7189 юнацько-біологічних, 3468 туристично-краєзнавчих, 2800 спортивних гуртків, 12 192 гуртки художньої самодіяльності та ін. [29, с. 88].

Проте, на жаль, весь цей великий виховний арсенал різноманіття позашкільних закладів мав служити не всебічному задоволенню світоглядних інтересів учнів, а однобокому догматичному насадженню «єдино правильного» науково-матеріалістичного, атеїстичного світогляду.

Зважаючи на тиск з боку партійних та радянських органів, в деяких місцях спостерігалась досить активна діяльність позашкільних закладів з атеїстичного виховання учнів загальноосвітніх шкіл. Так, наприклад, у Тернопільській області палаци та будинки піонерів для атеїстичного виховання школярів використовували найрізноманітніші форми роботи, такі як лекції та бесіди, вечори запитань і відповідей, перегляд і обговорення кінофільмів, спектаклів, дитячі ранки, читацькі конференції, усні журнали, конкурси на крашу атеїстичну газету тощо. Тербовлянський, Шумський, Гусятинський, Підволочиський та Микуленецький районні будинки піонерів для класних керівників, старших піонервожатих, вихователів груп продовженого дня, піонерського та комсомольського активу проводили семінари, семінари-практикуми, організували науково-практичні конференції, педагогічні читання. У Чортківському районному палаці піонерів проходили атеїстичні вечори запитань і відповідей. Козівський районний будинок піонерів проводив літературні атеїстичні вечори з використанням документальних і художніх фільмів, спектаклів театру юного глядача [30, с. 49].

Слід зауважити, що подібна атеїстична робота позашкільних закладів була швидше винятком і проводилася далеко не скрізь. Оскільки вона була не потребою суспільства, розвитку особистості, а результатом виконання ними ідеологічного замовлення, передусім партійних органів. Аналіз архівних матеріалів засвідчує, що в більшості випадків позашкільні заклади критикували за недостатню атеїстичну роботу. Так, наприклад, Путивльський райком партії Сумської області в жовтні 1979 р. вимагав від районного відділу народної освіти покращення атеїстичної роботи позашкільних закладів. Зазначалося, що за останні три роки досвід їх світоглядної роботи взагалі не узагальнювався [31, арк. 17]. На зборах партактиву Червоноармійського району Рівненської області в квітні 1978 р. критикували районний будинок піонерів за незадовільну роботу з організації атеїстичного виховання учнів. Зауважувалося, що його керівники не вивчили жодного досвіду атеїстичної роботи з школярами, не організували цільові поїздки в школи району для надання допомоги в організації атеїстичного виховання учнів [32, арк. 28]. Одеський міськом партії висловив занепокоєння тим, що, як показали соціологічні дослідження у 1983 р., лише 2 % опитаних учнів джерелом атеїстичних знань назвали будинки піонерів, 1,5 % – станції юних техніків і 0,7 % – станції юних натуралістів [33, арк. 99].

Поліпшення потребувала і матеріальна база. Так, на 1977 р. із 25 обласних станцій юних техніків лише одна, Донецька, мала типові приміщення, вісім – відповідало основним вимогам, решта перебувала в непристосованих, малопродатних для занять приміщеннях [34, арк. 64].

Висновки та перспективи подальших досліджень. У 70-х – на початку 80-х років відбувається активний пошук та поява нових форм і методів формування світоглядної політики на основі, передусім атеїстичного виховання, прагнення держави зробити більш дійовим світоглядний вплив на молодь через школу. На той час в Україні в результаті цілої низки заходів тоталітарного режиму було створено відповідний механізм формування світоглядної парадигми освітянсько-виховного процесу.

Світоглядна політика, насаджувана школі, не сприяла усвідомленню учнями їх права на свободу світогляду, вільного вибору ставлення до релігії, не підводила їх до розуміння того, що релігія є складним неоднозначним явищем, частиною світової культури, як наслідок – не формувалася особистість, якій була б притаманна єдність наукових знань, духовних та культурних цінностей, яка була б здатна до перетворення суспільства на демократичних засадах.

Джерела та література

1. Методологические и теоретические проблемы формирования коммунистического мировоззрения школьников. – М. : Политиздат, 1984. – 274с.
2. Актуальные вопросы атеистического воспитания молодежи: Вопросы теории и практики. – Киев : Молодь, 1986. – 192 с.
3. Утвердження науково-матеріалістичного світогляду. – К. : Політвидав України, 1977. – 184 с.
4. Галицкая И. А. Содержание и методы атеистического воспитания школьников: Вопросы теории и практики / И. А. Галицкая. – М. : Просвещение, 1986. – 138 с.
5. Захаров М. Ф. Формування науково-атеїстичного світогляду учнів / М. Ф. Захаров. – К. : Рад. шк., 1986. – 112 с.
6. Іванченко А. В. Педагогічні основи науково-атеїстичного виховання / А. В. Іванченко. – К. : Рад. шк., 1976. – 164 с.
7. Ништа Л. Г. Виховання атеїстів : посібник для вчителів / Л. Г. Ништа. – К. : Рад. шк., 1983. – 113 с.
8. Сенчило В. П. Формирование научно-атеистических убеждений старшеклассников / В. П. Сенчило. – Киев : Молодь, 1983. – 94 с.
9. Академічне релігієзнавство : підручник / за наук. ред. проф. А. М. Колодного. – К. : Світ знань, 2000. – 862 с.
10. Релігійне життя в Україні. – К. : Наук. думка, 1996. – 194 с.
11. Єленський В. Є. Релігія. Церква. Молодь / В. Є. Єленський. – К. : Молодь, 1998. – 160с.
12. Черній А. М. Перебудова і світоглядні орієнтири молоді / А. М. Черній. – К. : Т-во «Знання УРСР», 1989. – 48 с.
13. Релігія в історії України / за ред. А. Колодного і П. Яроцького. – К. : ВІПОЛ, 1999. – 218 с.
14. Партійна організація школи // Радянська школа. – 1983. – № 2. – С. 4–8.
15. Усенко В. Партійное руководство развитием общеобразовательной школы на современном этапе / В. Усенко // Народное образование. – 1985 – № 9. – С. 12–15.
16. Испытанный отряд КПСС. – К. : Политиздат Украины, 1986. – 165 с.
17. Державний архів Тернопільської області, ф. П-3, оп. 21, спр. 134, арк. 110.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 7, оп. 20, спр. 2851, арк. 6.
19. Щербань П. из опыта атеистического воспитания в школах Украины / П. Щербань // Воспитание школьников. – 1984. – № 1. – С. 7–10.
20. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), ф. П-1, оп. 17, спр. 576, арк. 19.
21. Державний архів Сумської області (далі – Держархів Сумської обл.), ф. П-26, оп. 22, спр. 11, арк. 15.
22. Державний архів Львівської області, ф. П-46, оп. 27, спр. 127, арк. 152.
23. Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.), ф. П-400, оп. 114, спр. 23, арк. 4.
24. Держархів Волинської обл., ф. П-1, оп. 18, спр. 346, арк. 18.
25. Державний архів Київської області, ф. П-768, оп. 32, спр. 64, арк. 2.
26. Мартыненко А. И. В планах районного комитета... / А. И. Мартыненко. – М. : Политиздат, 1984. – 62 с.
27. Бунечко І. Г. Виховувати громадянина і трудівника / І. Г. Бунечко. – К. : Т-во «Знання УРСР», 1987. – 48 с.
28. Современная религиология: состояние, тенденции, пути преодоления. – К. : Политиздат Украины, 1987. – 265 с.
29. Розвиток народної освіти в Українській РСР у 1984–1985 рр. – К. : Рад. шк., 1986. – 95 с.
30. Терновая Н. Внешкольные учреждения и атеистическое воспитание учащихся / Н. Терновая // Воспитание школьников. – 1986. – № 1. – С. 47–49.
31. Держархів Сумської обл., ф. П-5, оп. 18, спр. 5, арк. 17.
32. Держархів Рівненської обл., ф. П-91, оп. 30, спр. 17, арк. 28.
33. Державний архів Одеської області, ф. П-9, оп. 49, спр. 17, арк. 99.
34. ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 20, спр. 1715, арк.